

بررسی میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی

هادی مصلح^۱، مهوش خسروی^۲، اعظم رسولی^۳

چکیده

محتوای کتاب درسی، یکی از عناصر مهم نظام آموزش و پرورش است و در تحقق اهداف آموزش و پرورش نقش حیاتی دارد. در این پژوهش به تحلیل محتوای متن، تصاویر و فعالیت‌های کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه در سال تحصیلی ۱۳۹۴-۹۵ بر مبنای فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب بر اساس تکنیک ویلیام رومی پرداخته شده است؛ و روش مورد استفاده در این پژوهش، تحلیل محتوا است. جامعه آماری پژوهش، شامل ۱۵۲ صفحه از کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه در سال تحصیلی ۱۳۹۴-۹۵ بود. یافته‌های تحقیق نشان داد که ضریب درگیری متن ۰/۱۱ است که نشان می‌دهد متن کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه به شیوه فعالی نوشته نشده است. ضریب درگیری تصاویر نیز ۰/۲۰ تعیین شد که نشان داد تصاویر کتاب، دانش‌آموز را درگیر در یادگیری نمی‌کند. همچنین در بخش تحلیل شاخص فعالیت محور بودن کتاب، ضریب درگیری ۲/۳۰ تعیین شد که نشان می‌دهد کتاب مطالعات اجتماعی، بر مبنای الگوی ویلیام رومی به شیوه فعالی تدوین نگردید.

کلیدواژه: مطالعات اجتماعی، تحلیل محتوا، ویلیام رومی.

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه اصفهان. Hadimosleh313@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه اصفهان

^۳ دانش‌آموخته برنامه‌ریزی درسی کارشناس مسئول امور دانشجویی پردیس فاطمه الزهرا(س) اصفهان

مقدمه

محتوای کتاب درسی، یکی از عناصر مهم نظام آموزش و پرورش است و در تحقق اهداف آموزش و پرورش نقش حیاتی دارد. از آنجاکه نظام آموزش و پرورش ایران متمرکز و برنامه، کتاب و معلم، محورهای اساسی آموزش و یادگیری‌اند و با توجه به آنکه در بسیاری از موارد، کتاب درسی تنها رسانه آموزشی است که در اختیار معلم قرار دارد و فرآیند تدریس و یادگیری تنها با اتکا به محتوای برنامه درسی، مفاهیم و ارزش‌های مطرح‌شده در آن صورت می‌پذیرد و از سوی دیگر، انواع ارزشیابی‌های تحصیلی، امتحانات و گزینش‌های متعدد بر مبنای محتوای کتاب‌های درسی صورت می‌گیرد، نقش کتاب به‌منزله برنامه آموزش بسیار مهم تلقی شده، جای تعمق، بررسی و تنوع فراوان دارد. بازنگری، تجدیدنظر و اصلاح برنامه و محتوای کتاب‌های درسی، زمینه رشد و پیشرفت تحصیلی را فراهم می‌آورد. محتوای مطلوب کتاب‌های درسی می‌تواند دانش آموزان را به چالش فکری وادارد و از جمود فکری و ذهنی رها سازد و پاسخگوی نیازمندی‌های عصر جدید انسان‌ها باشد. در رده‌های درس دانش آموزان به تعریف و بازشناسی جهان‌بینی موجود خود تشویق می‌شوند و زبان مناسبی به ایشان عرضه می‌شود تا بر اساس آن بتوانند، به بحث، مذاکره و پرسش و پاسخ بپردازند (آقازاده، ۱۳۸۵). برای فهم چنان زبانی، باید فعالانه به تفکر، تصویرسازی ذهنی و خلاقیت پرداخت (رایت و براندوم، ۲۰۰۰؛ هاموند و همکاران، ۱۹۹۵). از طرفی چگونگی تنظیم محتوای کتب درسی عامل مهمی در تعیین چگونگی یادگیری است. گاهی عدم کارایی و نامناسب بودن محتوا و عدم تناسب آن با توانایی درک و فهم دانش آموزان، یادگیری را مشکل می‌کند یا نتیجه‌ای کمتر از انتظار به بار می‌آورد؛ بنابراین، در تهیه کتاب درسی مؤثر و اثربخش، فعالیت‌های آموزشی و تجارب یادگیری باید به‌گونه‌ای تنظیم شوند که یکدیگر را تقویت کنند و فعالیت‌های یادگیری با توانایی‌های دانش آموزان منطبق باشند تا بتوانند الگوی رفتاری موردنظر را در یادگیرنده به وجود بیاورند. کتاب‌های درسی به خاطر اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خط‌مشی آموزشی دارند، کانون توجه متصدیان آموزش و پرورش می‌باشند. اهمیت کتاب‌های درسی در نظام‌های آموزشی متمرکز مانند ایران که تقریباً تمام عوامل آموزشی بر اساس محتوای آن تعیین و اجرا می‌شود بیش از سایر انواع نظام‌های آموزشی است و به خاطر همین اهمیت بیش از اندازه است که صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتاب‌های درسی می‌تواند راه‌گشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزش باشد. در حال حاضر کتاب‌های

درسی یکی از مهم‌ترین مراجع و منابع برای یادگیری به شمار می‌آیند. چراکه بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چارچوب این رسانه صورت می‌پذیرد.

با توجه به اهمیت مطالعات اجتماعی که یک حوزه مهم یادگیری است که از انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون در زمان‌های مختلف و جنبه‌های گوناگون این تعامل بحث می‌کند لازم است محتوای مواد آموزش متناسب با شرایط سنی و پاسخگوی نیازهای اجتماعی دانش‌آموزان باشد. علاوه بر این، محتوای کتاب مطالعات اجتماعی باید دانش‌آموز را فعالانه در فرآیند یادگیری درگیر کند و آنان را به تفکر و تعقل درباره مطالب ارائه شده وادار کند. کاوش، بررسی علمی و عادت‌های ذاتی کنجکاو و آزاداندیشی از ارکان رویکرد کاوش - محور است. از نظر سواد علمی، کاوش به‌منزله فرآیندی است که در آن دانش‌آموزان مهارت‌هایی، نظیر مشاهده، استنتاج و آزمون را یاد می‌گیرند (برمن، ۲۰۰۶).

دوره اول متوسطه برای دانش‌آموزان، مقطعی سرنوشت‌ساز است و نقش اساسی در پیریزی ابعاد شخصیتی و فکری افراد دارد. برخی از دروس برای دانش‌آموزان جالب و دوست‌داشتنی است و این علاقه به دروس خاص ممکن است، مسیر تحصیل و شغلی افراد را تغییر دهد. آنچه علاقه‌مندی دانش‌آموزان را به برخی کتاب‌های درسی برمی‌انگیزد، به عوامل مختلفی، از جمله معلم، روش تدریس و کتاب درسی بستگی دارد. کتاب درسی از اجزای مختلفی تشکیل شده است: جلد، متن، تصویر، پرسش‌ها، رنگ و فونت حروف. هرچه این اجزا، به‌ویژه متن، پرسش‌ها و تصاویر فعال‌تر باشد، میزان انگیزه و علاقه به درس نیز افزایش می‌یابد و آن درس می‌تواند در زندگی دانش‌آموز مؤثرتر باشد. شیوه تدوین فعال محتوا بر نقش یادگیرنده در آموزش و افزایش این نقش تأکید دارد و از وی می‌خواهد که در پاسخگویی به سؤال‌ها، اطلاعات و مفروضات را تجزیه و تحلیل کند و نتایج حاصل کار خود را بیان کند و درباره سؤال‌هایی که پاسخ آن‌ها صریحاً داده نشده است، فکر کند و جواب دهد (شعاری نژاد، ۱۳۶۴). شیوه تدوین غیرفعال بر بیان حقایق و اصول کلی و تعاریف استوار است. سؤال‌های مطرح‌شده در این نوع از ارائه محتوا با پاسخ‌های بلافاصله مؤلف همراه است و یادگیرنده را در جهت آموزش متکی بر انباشتن حافظه سوق می‌دهد.

در میان برنامه‌های درسی، مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری اصلی و کلیدی است که تقریباً در تمام کشورهای دنیا آموزش داده می‌شود. در یک دهه اخیر به‌موازات لزوم پاسخگویی به نیازهای آموزش این درس و تربیت اجتماعی و لزوم برون‌رفت از رویکردهای سنتی و

همچنین نو در عرصه تدوین اسناد تحولی، من جمله برنامه درسی ملی، برنامه جدیدی نیز برای این حوزه یادگیری تدوین شده است. در این برنامه، لزوم تحول در رویکردها، اصول، اهداف و سازمان‌دهی محتوا در این درس مورد تأکید قرار گرفته و موارد مذکور با نگاهی نو تنظیم و تدوین شده‌اند. مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری است که از تعامل انسان با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی، اقتصادی و ... و تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن بحث می‌کند. از آنجایی که این درس بر محور کنش متقابل آدمیان با یکدیگر و با محیطی که در آن به سر می‌برند در روند زمانی استوار است، می‌توان ادعا نمود که جامعه، مکان و زمان سه محور عمده این درس هستند. مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری بین‌رشته‌ای است که از مفاهیم رشته‌های علمی چون جغرافیا، تاریخ، اقتصاد، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و همچنین مطالعات مختلف مانند آموزش‌های مدنی، مطالعات شهروندی و زیست‌محیطی، دین و اخلاق بهره می‌گیرد.

امروزه هدف از آموزش ایجاد زمینه و بستر مناسب برای تلاش و کوشش و تحقیق دانش آموزان است. تا یادگیری مادام‌العمر تحقق یابد. در این میان آموزش مطالعات اجتماعی نیز بر کسب اطلاعات علمی، مهارت‌های اجتماعی و ذهنی (که شامل مشاهده، اندازه‌گیری، مقایسه، طبقه‌بندی و برقراری ارتباط و غیره است) و جامعه‌پذیری، خودشناسی و کسب نگرش‌ها و ارزش‌ها تأکید خاص دارد. اگر کیفیت آموزش مطالعات اجتماعی در جامعه از وضعیت مطلوبی برخوردار گردد دانش آموزان که پیکره‌ی اصلی جامعه فردا را تشکیل می‌دهند دچار عقب‌ماندگی از نظر توسعه‌ی علمی، صنعتی، فعالیت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی نخواهند شد. و در نهایت شهروندانی معتقد به ارزش‌ها و پای بند به اصول اخلاقی، مسئولیت‌پذیر و سازگار خواهیم داشت (انصاری راد و همکاران، ۱۳۸۷).

محتوای فعال کتاب مطالعات اجتماعی نقش اساسی در پرورش افرادی مسئول، توانمند و آگاه در زندگی فردی و اجتماعی و ارزش‌های دینی و علاقمند به ایران و هویت فرهنگی-تمدنی دارد. محتوای فعال کتاب محتوای فعال کتاب مطالعات اجتماعی می‌تواند در برانگیختن سؤال‌هایی اساسی نسبت به فرهنگ و هویت، مسئولیت‌پذیری، فضا و مکان تأثیرگذار باشد. این دسته سؤال‌های بنیادی که حتی برای برخی جزو بدیهی‌ترین سؤال‌هاست، می‌تواند در بلندمدت فراگیران را در مسیری قرار دهد تا آن‌ها با جستجوی اطلاعات به واقعیت‌های زندگی پی ببرند.

با توجه به نقش اساسی تحلیل محتوا در بهبود کتاب‌های درسی و همچنین نبود پژوهشی که به تحلیل محتوا کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه پرداخته باشد بر آن شدیم تا تحلیلی در این باره انجام دهیم. هدف این پژوهش، بررسی میزان توجه به جنبه‌های فعال و غیرفعال کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

از آنجایی که در ارتباط با کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی پژوهشی صورت نپذیرفته است لذا در این پژوهش به بیان تحقیقاتی که تاکنون بر اساس این الگو درباره کتب درسی دیگر صورت پذیرفته است بسنده می‌کنیم.

خسروی، مصلح امیر دهی و زمانی (۱۳۹۴) در پژوهش خود که با عنوان «تحلیل محتوای کتاب کار و فناوری پایه ششم ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های هوش‌های چندگانه گاردنر و میزان فعال بودن»، بر مبنای الگوی ویلیام رومی انجام دادند به این نتیجه رسیدند که کتاب کار و فناوری پایه ششم ابتدایی در بخش متن و تصاویر به شیوه غیرفعال اما در بعد فعالیت‌ها به شیوه فعالی تدوین گردید.

لشگری (۱۳۹۴) در پژوهش که به تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی طبق الگوی ویلیام رومی در میزان درگیری ذهنی دانش آموزان پایه سوم ابتدایی پرداخت به این نتیجه رسید که محتوایی کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی از لحاظ متن، تصویر و فعالیت‌ها به روش غیرفعال طراحی شده است.

کریمی و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقات خود که به تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی پایه ششم ابتدایی بر اساس روش ویلیام رومی پرداخت نشان داد که در کتاب علوم تجربی پایه ششم ابتدایی متن و تصاویر به صورت فعال ولی سؤالات به صورت غیرفعال ارائه شده‌اند.

فتحی هفشجانی و همکاران (۱۳۹۳) در «بررسی و تحلیل محتوای کتاب علوم چهارم مقطع ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی» نشان دادند که متن‌ها و پرسش‌های ارائه شده در کتاب فعال است و تصاویر کتاب علوم تجربی پایه چهارم ابتدایی غیرفعال هستند و همچنین محتوای کتاب علوم چهارم ابتدایی ارزش پژوهشی و تفکر کمتری دارد و جملات لفظی آن از جملات درکی بیشتر است.

مهنانی و میرزایی (۱۳۹۲) در مقاله‌ی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب درسی شیمی سال دوم دبیرستان در مفاهیم ترکیبات یونی و کووالانسی با استفاده از روش ویلیام رومی» نشان دادند که ضریب درگیری متن، تصاویر و سؤالات برای فصل سوم به ترتیب، ۰/۲۵، ۰ و ۰ و برای فصل چهارم به ترتیب، ۰/۱۲۳، ۰/۱۱ و شاخص درگیری فعالیت محور بودن فصل‌های سوم و چهارم ۰/۱۲۳ می باشد که نمایانگر غیرفعال بودن محتوای این فصل‌ها در بخش متن، تصاویر و سؤالات هست.

یافته‌های تحقیق کرمی و همکاران (۱۳۹۲) که به «تحلیل محتوای کتاب ریاضی پایه اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی و حیطه شناختی بلوم» پرداختند نمایان ساخت که ضریب درگیری متن، ۰/۵۳ است که نشان می‌دهد متن کتاب ریاضی اول متوسطه به شیوه فعالی نوشته شده است. ضریب درگیری تصاویر نیز ۱/۲ تعیین شد که نشان داد تصاویر کتاب، دانش‌آموز را درگیر در یادگیری می‌کند.

زمانی و دهقانی (۱۳۸۷) در بررسی «میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار چهارم ابتدایی: تألیف جدید تعلیمات اسلامی» نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که متن کتاب هدیه‌های آسمانی بیشتر به بیان حقایق و ارائه اطلاعات می‌پردازد و غیر پویا می‌باشد. فرمول ضریب درگیری برای پرسش‌ها نشان می‌دهد که پرسش‌های هر دو کتاب به روش فعال طرح شده‌اند. تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار هر دو به شکل غیرفعال‌اند. ضریب درگیری با متن کتاب هدیه‌های آسمانی ۰/۲۵ و ضریب درگیری با تصاویر آن ۰/۳۱ است. در صورتی که ضریب درگیری با پرسش‌ها ۰/۵۷ می‌باشد. بنابراین، متن و تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایه چهارم ابتدایی ۸۴-۱۳۸۳ به روش غیرفعال و پرسش‌های هر دو کتاب به روش فعال تدوین شده‌اند.

همان‌گونه که ادبیات پژوهش نشان می‌دهد در مورد میزان فعال و غیرفعال بودن کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی پژوهشی صورت نگرفته است. لذا، این تحقیق در نظر دارد به تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه بر اساس میزان فعال و غیرفعال بودن محتوا بر اساس روش ویلیام رومی بپردازد. به عبارتی، این تحقیق بر آن است تا میزان فعال و غیرفعال بودن کتاب فوق و نیز میزان درگیری دانش‌آموزان را نسبت به متن، پرسش‌ها و تصاویر بررسی کند تا تدوین‌کنندگان

کتاب با بهره‌گیری از یافته‌ها و نتایج این تحقیق، کتاب‌ها را مورد تجدیدنظر قرار داده، زمینه لازم را برای فعال‌تر شدن متن، پرسش و تصاویر کتاب فراهم کنند.

سؤال‌های تحقیق

- ۱- میزان به‌کارگیری شیوه ارائه فعال در متن کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟
- ۲- میزان به‌کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟
- ۳- میزان به‌کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسش‌های کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟

روش تحقیق

کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه که با رویکردی جدید تدوین شده است دربرگیرنده پنج حوزه موضوعی که شامل (فضا و مکان، زمان، تداوم و تغییر، فرهنگ و هویت، نظام اجتماعی و منابع و فعالیت‌های اقتصادی) می‌باشد که هر یک از این حوزه‌ها ناظر به تعدادی از رشته‌ها است. این کتاب شامل ۱۲ فصل و ۲۴ درس و در مجموع شامل ۱۵۲ صفحه است که در هر فصل، دو یا چند حوزه موضوعی و مفاهیم کلیدی مربوط به آن‌ها با یکدیگر تلفیق شده‌اند.

حوزه مطالعه این پژوهش شامل کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ است. واحد مطالعه، درس‌های مندرج در کتاب مذکور است. واحد تجزیه و تحلیل، جمله، پرسش و تصویر است. بدین ترتیب که همه جملات، پرسش‌ها و تصاویر مندرج در درس‌های کتاب از نظر شاخص‌های مربوط به دو مقوله فعال و غیرفعال بودن تجزیه و تحلیل شده است.

روش گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات: روش گردآوری اطلاعات روش تحلیل محتوا است. تحلیل محتوا یک روش منظم برای توصیف عینی و کمی محتوای کتاب‌ها و متون برنامه درسی و یا مقایسه پیام‌ها و ساختار محتوا با اهداف برنامه درسی است (پار محمدیان، ۱۳۸۶: ۱۵۰). در روش تحلیل محتوا، سعی می‌شود اطلاعات کیفی به داده‌های کمی تبدیل و سپس

تجزیه و تحلیل گردد. روش‌های گوناگونی برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی با توجه به نوع و هدف تحلیل وجود دارد که در این پژوهش از فرمول ویلیام رومی برای این کتاب استفاده می‌شود.

این پژوهش به صورت تحلیلی (روش تحلیل محتوا) انجام شد. جامعه‌ی آماری این پژوهش، کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه در سال ۹۵-۱۳۹۴ است که مؤلفه‌های متن، پرسش و تصویرهای کتاب مورد تحلیل قرار گرفته است. در نتیجه تحلیل مشتمل بر مقوله‌هایی است که برخی از آن‌ها به متن، پرسش‌ها و تصاویر فعال و برخی مقوله‌ها به متن، پرسش‌ها و تصاویر غیرفعال مربوط می‌شوند و هدف از کاربرد این روش در تحلیل محتوا آن است که دریابیم مقوله‌های یادشده تا چه حدی می‌تواند یادگیرنده را نسبت به فراگیری «متن» درگیر کردن با «پرسش‌ها» و «تصاویر» جذب نماید و ضریب درگیری دانش‌آموزان با آن تا چه حد است؟ به این منظور باید از واحد تحلیل که اساس پژوهش و معیار اندازه‌گیری یافته‌ها را فراهم می‌کند، کمک گرفت. به عبارتی، مهم‌ترین رکن تحلیل محتوا، واحد تحلیل است. آن واحدی که از یک سو محتوای مورد بررسی را به عناصر مجزا تقسیم می‌کند و از سوی دیگر نیز اساس توصیف و تحلیل یافته‌ها را فراهم می‌سازد. داده‌ها و اطلاعات از ارزش‌های مناسب آمار توصیفی مانند فراوانی و نیز محاسبه ضریب درگیری برای متن، فعالیت‌ها و تصاویر استفاده شده است (رضوی بابا حیدری، ۱۳۹۴).

در این پژوهش، بر اساس تکنیک ویلیام رومی، واحد تحلیل در بخش تحلیل متن، متن و جمله، در بخش تحلیل تصاویر و اشکال نیز واحد تحلیل، تصویر و در بخش فعالیت محور بودن کتاب، واحد تحلیل، سؤالات کتاب است. ویلیام رومی برای ارزشیابی متن، حداقل صفحات انتخاب شده را ۱۰ صفحه تعیین کرده است؛ همچنین برای ارزشیابی تصاویر حداقل ۱۱ تصویر از کل کتاب و به منظور تعیین شاخص میزان فعالیت‌های کتاب نیز حداقل ۱۰ صفحه از کل کتاب را پیشنهاد داده است (معروفی و یوسف زاده، ۱۳۸۹). نمونه انتخاب شده در بخش تحلیل متن کتاب، ۲۴ صفحه از کتاب و در بخش تصاویر نیز از کل کتاب ۳۵ تصویر و در بخش تحلیل فعالیت محور بودن نیز به ۲۴ صفحه به صورت تصادفی انتخاب شد و تعداد فعالیت‌ها مورد شمارش قرار گرفت.

به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات در تکنیک ویلیام رومی از فرمول ارائه شده ویلیام رومی، استفاده و به روش زیر کدگذاری شد:

کدگذاری متن درس

- ۱- به‌طور تصادفی ده صفحه یا صفحات بیشتری از قسمت‌های گوناگون یک کتاب را انتخاب کنید و علامت‌گذاری نمایید.
- ۲- در هر یک از صفحات انتخابی، ۲۵ جمله یا بیشتر را مطالعه نمایید و هرکدام را در یکی از مقوله‌های زیر قرار دهید. این جملات شامل عناوین، شرح زیر تصاویر، پیشگفتار و یا مقدمه‌های فصول نمی‌شود.
- جملات یا محتوای موردنظر را مطالعه کرده و هرکدام را در یکی از مقولات زیر قرار می‌دهیم:
 - (a) بیان حقیقت: بیان ساده مفروضات و یا مشاهداتی که به‌وسیله فرد دیگری غیر از دانش‌آموز انجام پذیرفته است:
 - (b) بیان نتایج یا اصول کلی (تعمیم‌ها): نظرات ارائه‌شده توسط نویسندگان کتاب درباره ارتباط بین مفروضات و موضوعات مختلف: شاید بهترین کمکی که می‌توان به دستگاه گوارش خود نمود این است که خود را شاد نگاه‌دارید.
 - (c) تعاریف: جمله‌هایی که برای توصیف و تشریح یک واژه یا اصطلاح آورده می‌شود.
 - (d) سؤالاتی که در متن آورده شده و پاسخ آن‌ها بلافاصله به‌وسیله مؤلف داده شده است.
 - (e) سؤالاتی که ایجاب می‌کند تا دانش‌آموز پاسخ‌های داده‌شده به مفروضات بالا را تجزیه و تحلیل کند.
 - (f) از دانش‌آموزان خواسته می‌شود نتایجی را که خود به دست آورده‌اند بیان کنند.
 - (g) دانش‌آموزان آزمایشی را انجام داده، نتایج حاصل را تحلیل کنند. یا اینکه مسائل عنوان‌شده را حل کنند.
 - (h) سؤالاتی که پاسخ آن‌ها در متن نیامده است و برای جلب‌توجه دانش‌آموزان ارائه می‌شود.
 - (i) دانش‌آموزان تصاویر یا مراحل انجام یک آزمایش را مورد ملاحظه قرار دهد. به‌طورکلی، جملاتی که در هیچ‌کدام از مقوله‌های فوق نگنجد، در این مقوله جای می‌گیرد.
 - (j) سؤالات مربوط به معانی بیان.
- از گزاره‌های فوق، گزاره‌های ۱ الی ۴ جزو مقوله‌های غیر فعال، مقوله‌های ۵ الی ۸ جزو مقوله‌های فعال و گزاره‌های ۹ و ۱۰ جزو مقوله‌های خنثی هستند.

به منظور محاسبه ضریب درگیری با متن، باید مجموع مقوله‌های فعال را بر مجموع مقوله‌های غیرفعال تقسیم نمود. ضریب درگیری دانش‌آموز با محتوا، عددی است که بیانگر میزان فعال بودن محتواست. دامنه این عدد، ممکن است از صفر الی بی‌نهایت باشد؛ اما به نظر ویلیام رومی، یک کتاب درسی زمانی فعال است که ضریب و شاخص درگیری آن، بین $0/4$ تا $1/5$ باشد. ضریب درگیری کمتر از $1/4$. بیانگر این نکته است که کتاب فقط به ارائه اطلاعات علمی می‌پردازد و از فراگیران می‌خواهد تا به دنبال حفظ کردن مطالب علمی باشند. ضریب درگیری بالاتر از $1/5$ ، نمایانگر کتابی است که در مورد هر جمله، تصویر یا سؤال، از دانش‌آموز می‌خواهد تا به تجزیه و تحلیل پرداخته و به فعالیت بپردازد. چنین کتاب‌هایی مفروضات و اطلاعات علمی کافی را در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌دهند، بلکه فقط از آن‌ها می‌خواهند تا به گونه‌ای فعالیتی را انجام دهند. از نظر ویلیام رومی، این کتاب‌ها نیز به صورت غیرفعال ارائه شده است؛ زیرا فعالیت زیادی می‌طلبد و به اطلاعات کافی و شرایط فراگیران توجه نمی‌شود. محتوای برنامه درسی باید به گونه‌ای طراحی و ارائه شوند که دانش‌آموزان را نسبت به یادگیری برانگیخته و زمینه اکتشاف و پژوهش و عمل فعالانه آنان را فراهم سازد.

کدگذاری تصاویر و اشکال

برای تحلیل تصاویر باید به ترتیب زیر عمل شود:

- ۱- ده شکل را به صورت تصادفی انتخاب نمایید.
 - ۲- هر کدام از این تصاویر را تحلیل کرده و در یکی از مقوله‌های زیر جای دهید:
 - a) تصویری که از آن‌ها برای تشریح موضوع خاصی استفاده شده است.
 - b) تصویری که از دانش‌آموز می‌خواهند با استفاده از موضوعات داده شده، فعالیت یا آزمایشی را انجام دهد.
 - c) تصویری که برای تشریح شیوه جمع‌آوری وسایل یک آزمایش آورده شده است.
 - d) تصویری که در هیچ کدام از مقوله‌های فوق نگنجد.
- از مقوله‌های چهارگانه فوق، مقوله a، غیرفعال و مقوله b فعال قلمداد می‌شود. مقوله‌های c و d نیز مقوله‌های خنثی هستند. برای محاسبه ضریب درگیری، مجموع مقوله‌های فعال تقسیم بر مجموع مقوله‌های غیرفعال می‌گردد.

کدگذاری فعالیت کتاب

برای تحلیل فعالیت‌ها به ترتیب زیر عمل می‌شود:

- ۱- ده سؤال را به صورت تصادفی، از ده فصل کتاب انتخاب نمایید.
- ۲- هر یک از سؤالات انتخابی را در یکی از مقوله‌های زیر جای دهید.
 - a) سؤالی که پاسخ آن را به طور مستقیم می‌توان در کتاب یافت.
 - b) سؤالی که پاسخ آن مربوط به نقل تعاریف است.
 - c) سؤالی که برای پاسخ به آن، باید دانش آموز از آموخته‌های خود در درس جدید و نتیجه‌گیری در مورد مسائل جدید استفاده کند.
 - d) سؤالی که در آن از دانش آموز خواسته شده مسئله خاصی را حل کند.

در طبقه‌بندی فوق، مقوله‌های a و b در زمره مقوله‌های غیرفعال و مقوله‌های c و d در زمره مقوله‌های فعال قلمداد می‌شوند. برای تعیین ضریب درگیری دانش‌آموز با سؤالات نیز لازم است مقوله‌های فعال بر مقوله‌های غیرفعال تقسیم گردند.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در متن کتاب درسی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟

جدول (۱) فراوانی توزیع جملات کتاب بر اساس فرمول ویلیام رومی

شماره صفحه	A	B	C	D	E	F	G	H
۵	۴	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۸	۱۵	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۴	۱	۲	۰	۱	۰	۰	۰	۰
۱۵	۸	۰	۴	۴	۰	۰	۰	۱
۲۰	۱	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۰
۲۴	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱
۳۲	۳	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱
۳۸	۸	۱	۵	۲	۰	۰	۰	۰

۰	۰	۰	۰	۰	۶	۰	۰	۴۶
۰	۰	۰	۲	۰	۴	۰	۶	۵۱
۰	۰	۰	۳	۰	۰	۰	۳	۵۶
۰	۰	۰	۰	۳	۰	۰	۳	۶۹
۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۴	۷۵
۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۷۸
۰	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۲	۹۰
۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۶	۹۴
۶	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱۰۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۵	۱۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۸	۱۱۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۵	۱۲۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹	۱۳۱
۲	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۳	۱۳۶
۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۳	۱۴۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۱۵۱
۱۳	۱	۰	۶	۱۲	۲۷	۲۱	۱۰۳	فراوانی
۲۰				۱۶۹				جمع
$\frac{\square\square}{\square\square\square} = \square/\square\square$								

تفسیر: متن ۲۴ درس از کتاب مطالعات اجتماعی بر اساس موارد مربوط به مقوله‌های فعال و غیرفعال تحلیل شد. نتایج به‌دست‌آمده نشان داد که از مجموع ۱۸۹ جمله مورد تحلیل در کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه، ۱۶۹ جمله در مقوله غیرفعال و ۲۰ جمله در مقوله فعال قرار گرفت که از تقسیم جمع شاخص‌های تشکیل‌دهنده مقوله فعال بر جمع شاخص‌های تشکیل‌دهنده مقوله غیرفعال، ضریب درگیری برای متن کتاب (۰/۱۱) به دست آمد.

سؤال دوم: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟

جدول (۲) فراوانی توزیع تصاویر کتاب بر اساس فرمول ویلیام رومی

صفحه کد	۴	۹	۱۲	۱۴	۲۰	۲۴	۳۳	۳۹	۴۶	۵۳	۶۰	۶۹
A	۵	۱		۱			۱		۳	۲	۳	۱
B			۱		۱	۱		۱				
صفحه کد	۷۲	۷۷	۸۸	۹۹	۱۰۶	۱۱۰	۱۲۰	۱۲۱	۱۳۱	۱۳۸	۱۴۶	۱۵۰
A	۱		۱		۱	۱	۲	۲	۱	۱	۱	۲
B		۱		۱								

جمع	
۲۹	A
۶	B
$\frac{۶}{۲۹} = ۰/۲۰$	

تفسیر: تصاویر ۲۴ صفحه از کتاب مطالعات اجتماعی بر اساس موارد مربوط به مقوله‌های فعال و غیرفعال تحلیل شد. نتایج به دست آمده نشان داد که از مجموع ۳۵ تصویر مورد تحلیل در کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه، ۲۹ تصویر در مقوله غیرفعال و ۶ تصویر در مقوله فعال قرار گرفت که از تقسیم جمع شاخص‌های تشکیل‌دهنده مقوله فعال بر جمع شاخص‌های تشکیل‌دهنده مقوله غیرفعال، ضریب درگیری برای تصاویر کتاب (۰/۲۰) به دست آمد.

سؤال سوم: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسش‌های کتاب درسی مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه تا چه حد است؟

جدول (۳) فراوانی توزیع فعالیت کتاب بر اساس فرمول ویلیام رومی

صفحه کد	۱	۷	۱۴	۱۶	۲۰	۲۴	۳۴	۳۶	۴۲	۵۰	۶۱	۶۳
A	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۱
B	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
C	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۱
D	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۰
صفحه کد	۷۳	۷۸	۹۰	۹۹	۱۰۶	۱۱۳	۱۱۷	۱۲۳	۱۳۴	۱۳۸	۱۴۴	۱۵۱
A	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
B	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰
C	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۲
D	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱

جمع	
۱۱	A
۲	B
۱۶	C
۱۴	D
$\frac{۳۰}{۱۳} = ۲/۳۰$	

تفسیر: فعالیت ۲۴ صفحه از کتاب مطالعات اجتماعی بر اساس موارد مربوط به مقوله‌های فعال و غیرفعال تحلیل شد. نتایج به دست آمده نشان داد که از مجموع فعالیت مورد تحلیل در کتاب مطالعات اجتماعی مقطع اول متوسطه، ۱۳ فعالیت در مقوله غیرفعال و ۳۰ فعالیت در مقوله فعال قرار گرفت که از تقسیم جمع شاخص‌های تشکیل دهنده مقوله فعال بر جمع شاخص‌های تشکیل دهنده مقوله غیرفعال، ضریب درگیری کل نشان از غیرفعال بودن کتاب دارد.

نتیجه‌گیری

در کشور ما و در بسیاری از کشورهای دیگر دنیا نمود اصلی برنامه‌ی درسی به‌صورت بیرونی به‌صورت کتاب‌هایی هستند که در جریان آموزش مدرسه‌ای در اختیار دانش‌آموزان و معلمان قرار می‌گیرند تا بر اساس آن برنامه آموزش انجام شود، پس توجه به این وسیله آموزشی یک ضرورت است.

هدف از انجام این پژوهش، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی بود. با توجه به جدول ۱، ضریب درگیری متن کتاب ۰/۱۱ محاسبه گردید، یعنی عددی کوچک‌تر از ۰/۴ که بیانگر این است که این کتاب در زمره‌ی محتواهای غیر پژوهشی قرار می‌گیرد که دانش‌آموز در آن هیچ‌گونه نقش فعالی در امر یادگیری به عهده ندارد و به او و به ذهن او به‌عنوان یک سیستم بانکی نگریسته می‌شود که همیشه در پی حفظ، نگهداری و بایگانی مطالب است. این نتیجه بدین معنی است که در فرآیند یادگیری، دانش‌آموز مشغول فعالیت‌های علمی به معنای واقعی نمی‌باشد. با تأمل بر نتیجه‌ی حاصله، می‌توان دریافت که یکی از دلایل ضریب درگیری بسیار پایین متن این کتاب، این است که حقایق، مطالب و مفاهیم زیادی در متن ارائه شده است که در بیان آن‌ها، از روش‌های انتقال مستقیم استفاده گردیده که تعداد مقوله‌های غیرفعال متن یادشده را افزایش داده است. پس می‌توان به‌منظور افزایش ضریب درگیری با متن، از حجم مفاهیم و اطلاعات کاست و در جهت طرح و ارائه‌ی آن‌ها از روش‌های غیرمستقیم و فعال بهره جست. نتایج این پژوهش با یافته‌های پژوهش خسروی، مصلح امیر دهی و زمانی (۱۳۹۴)، مهنانی و میرزایی (۱۳۹۲)، زمانی و دهقانی (۱۳۸۷) و لشگری (۱۳۹۴) همخوانی دارد.

با نگاه به جدول ۲، ضریب درگیری دانش‌آموز با تصاویر ۰/۲۰ به دست آمد. به جرأت می‌توان گفت تمام دانش‌آموزان در اولین مواجهه با کتاب، ابتدا آن را ورق زده و تصاویر آن را رصد می‌کنند؛ یعنی یک تصویر خوب اولین گام در فرآیند یادگیری را خواهد برداشت و پس‌از آن دانش‌آموز برای انتقال صحیح پیام باید تصویر خوب و متناسب را مکمل متن دانست. این امر تا جایی اهمیت دارد که می‌تواند خلاقیت را شکوفا سازد و او را به مطالعه ترغیب کند. همچنین مختصات کتاب‌های درسی به لحاظ متن باید به‌گونه‌ای ارائه شود که تصاویر نیز بتواند با آن همسو باشد، به‌عبارت‌دیگر متن و تصویر می‌بایست وفادار به هم باشند؛ بنابراین

می‌توان نتیجه گرفت که توجه به این مهم یعنی همان تصویرگری کتاب‌های درسی از سوی دفتر تألیف کتب درسی و دعوت از تصویرگران برجسته جهت ورود به این وادی و اظهارنظر کارشناسی، می‌تواند در راستای بالا بردن ضریب درگیری دانش‌آموز با تصاویر، نقش مؤثر داشته باشد. نتایج این پژوهش با یافته‌های تحقیقات خسروی، مصلح امیر دهی و زمانی (۱۳۹۴)، لشگری (۱۳۹۴)، فتحی هفشجانی و همکاران (۱۳۹۳)، مهنانی و میرزایی (۱۳۹۲) و زمانی و دهقانی (۱۳۸۷) همخوانی دارد.

همچنین ضریب درگیری فعالیت‌های کتاب مطالعات اجتماعی (۲/۳۰) است که بر عدم فعالیت محور بودن کتاب مطالعات اجتماعی تأکید می‌کند. فعالیت محور بودن سؤالات کتاب دلیل بر این است که تعداد فعالیت‌های پیش‌بینی‌شده در نمونه موردبررسی نسبت به سایر مؤلفه‌ها مناسب بوده است. ولی جهت افزایش ضریب درگیری، لازم است فعالیت‌های بیشتری در کتاب گنجانده و درعین حال از حجم مطالب ارائه‌شده هم کاسته شود. با کاستن از حجم مطالب و افزایش فعالیت‌های کتاب می‌توان کتاب درسی مناسب‌تری تألیف نمود. نتایج این پژوهش با یافته‌های تحقیقات، لشگری (۱۳۹۴)، کریمی و همکاران (۱۳۹۴) و مهنانی و میرزایی (۱۳۹۲) همسو می‌باشد.

درمجموع می‌توان گفت کتاب مطالعات اجتماعی با توجه به تکنیک ارزیابی محتوای ویلیام رومی، در زمره کتب غیر پژوهشی و غیرفعال قرار دارد که تنها به ارائه اطلاعات و بالا بردن سطح محفوظات دانش‌آموزان بسنده کرده است و زمینه لازم را برای توسعه خلاقیت دانش‌آموزان این دوره به دلیل عدم درگیری با محتوای کتب، فراهم نمی‌آورد و طبیعی است زمانی که یادگیرنده خود در جریان یادگیری حضور فعال نداشته باشد، به دلیل کاهش انگیزه به کسب نمره قبولی از دروس مذکور اکتفا خواهد کرد و بیگانگی او با محتوا و عدم هم‌خوانی آن با زندگی روزمره‌اش موجب فراموشی زودهنگام مطالب خواهد شد.

با توجه به یافته‌های حاصل باید به این مسئله توجه داشته باشیم که هرگاه محتوای برنامه‌ی درسی به‌گونه‌ای ارائه گردد که یادگیرنده را با محتوای داده‌شده درگیر سازد یعنی اولاً سعی کند یادگیرنده را به استفاده از تجربیات قبلی خود ترغیب نموده و ثانیاً او را به تجزیه و تحلیل مطالب هدایت کند. در این صورت در وی قدرت تفکر و تعقل را پرورش خواهد داد، زیرا

یادگیرنده را به معنای دقیق کلمه به تجربه کردن واداشته و فعالیت‌هایی را در برخواهد انگیخت. در مقابل هرگاه اطلاعات و معلومات جدید به شکلی مشخص و کاملاً آماده در اختیار یادگیرنده قرار گیرند، به حفظ کردن آن‌ها قناعت خواهد کرد و چون موقعیتی برای فعالیت و تجربه کردن فراهم نیابد، مطالب کاملاً به صورت سطحی در ذهن یادگیرنده جای خواهند گرفت. در چنین حالتی نه تنها آموخته‌های فرد او را در تفکر کردن کمک نمی‌کنند بلکه حتی فرد امکان استفاده صحیح از آن‌ها را نیز نخواهد داشت، زیرا آموخته‌های جدید در صورتی می‌توانند به خوبی در آینده، مورد استفاده فرد واقع شوند که دارای یک ساخت باشند و این ساخت زمانی حاصل می‌شود که فرد در جریان یادگیری فعالانه دخالت داشته باشد تا آنچه را که آموخته است با آنچه را که می‌آموزد در هم بیامیزد و از آن‌ها به ساخت معنا و تجربه جدیدی برسد. وجود پیشنهادهایی مبنی بر طرح مطالبی درباره پرورش مهارت‌ها، وجود سؤالات و فعالیت‌هایی که دانش‌آموزان را در موقعیت‌های مبهم و خلاقیت برانگیز قرار دهد، وجود سؤالات با تصاویر یا فعالیت‌هایی که یافتن پاسخ و حل آن‌ها مستلزم به‌کارگیری مراحل کاوشگری، پژوهش و حل مسئله، تفکر نقاد، تفکر واگرا و پردازش اطلاعات باشد، نشان‌دهنده نیاز به مطالبی از این قبیل در کتاب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه است.

منابع و مآخذ:

- آقازاده، محرم. (۱۳۸۵). نگاهی به نقش زبان در تعلیمات دینی، فصلنامه تربیت اسلامی. ۲۰-۷-۲.
- انصاری راد، پرویز؛ کبیری، علی حسین؛ نادری، مریم. (۱۳۸۷). راهنمایی آموزش مطالعات اجتماعی.
- خسروی، مهوش؛ مصلح امیر دهی، هادی و زمانی، بی‌بی عشرت. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب کار و فناوری پایه ششم ابتدایی بر اساس مؤلفه‌ی هوش‌های چندگانه گاردنر و میزان فعال بودن. فصلنامه آموزش پژوهی. ۱(۳): ۵۶-۳۶.
- رضوی باباحیدری، سیده فاطمه. (۱۳۹۴). شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی معلمان ابتدایی استان چهارمحال و بختیاری در برنامه درسی کار و فناوری پایه ششم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی. دانشگاه اصفهان. ۱۰۲-۱.

- زمانی، بی بی عشرت و دهقانی، مهدی. (۱۳۸۷). میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار چهارم ابتدایی: تألیف جدید تعلیمات اسلامی. پژوهش‌های تربیتی و روان‌شناختی. ۱، ۲۲-۱.
- شعاری نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۶۴). روانشناسی رشد. تهران: انتشارات رشد.
- فتحی هفشجانی، فرشیده؛ قایدامینی، فاطمه؛ سلطانی، اکبر و فردوسیان، فرحناز. (۱۳۹۳). بررسی و تحلیل محتوای کتاب علوم چهارم مقطع ابتدایی با تکنیک ویلیام رومی. همایش ملی علوم تربیتی و روانشناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت. ۱۶-۱.
- کرمی، زهره؛ اسد بیگی، پژمان و کرمی، مهدی. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب ریاضی پایه اول متوسطه بر اساس تکنیک ویلیام رومی و حیطة شناختی بلوم. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی. ۱۰، ۱۶۷-۱۷۹.
- کریمی، فاطمه؛ امیدیان، فرانک و کریمی، هادی. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی پایه ششم ابتدایی بر اساس روش ویلیام رومی. دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی.
- لشگری، رسول. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی طبق الگوی ویلیام رومی در میزان درگیری ذهنی دانش آموزان پایه سوم ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی. دانشگاه علامه طباطبایی. ۲۳۱-۱.
- معروفی، یحیی؛ یوسف زاده، محمدرضا. (۱۳۸۹). تحلیل محتوا در علوم انسانی. همدان: انتشارات سپهردانش.
- مهنانی، احسان و میرزایی، رسول عبدالله. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب درسی شیمی سال دوم دبیرستان در مفاهیم ترکیبات یونی و کووالانسی با استفاده از روش ویلیام رومی. هشتمین سمینار آموزش شیمی ایران. دانشکده شیمی دانشگاه سمنان. ۱۵-۱.
- یار محمدیان، محمدحسین. (۱۳۸۶). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: یادواره کتاب.
- Bierman, P. (2006). Reconstructing The Textbook Available Online. <http://serc.carleton.edu/files/textbook>.
- Hammond, J. Hay, D. Moxon, J. Netto, B. & Raban, K. (1995). *New Methods In Religion teaching*, Harlow: Oliver.
- Wright, A. & Brandon, A. (۲۰۰۰). *Learning to teach religion education*. New York: Routledge & Falmer.